O‘zbekiston Respublikasi
Maktabgacha va maktab
ta’limi vazirligi

ISSN: 2992-9008
UDK: 37

TA’LIM VA TARAQQIYOT

Ilmiy-uslubiy jurnali

2026-YIL 5-SON

www.journal.namspi.uz

Bosh muharrir: *Namangan davlat pedagogika instituti rektori B.E.Xusanov*
Mas'ul muharrir: *Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor M.R.Qodirxonov*
Mas'ul muharrir o'rinbosari0: *Ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedogogik kadrlar tayyorlash bo'limi boshlig'i J.A.Yuldashev*

T A H R I R H A Y ' A T I

Aniq va tabiiy fanlar: *k.f.d., prof. Sh.Abdullayev, f-m.f.d., dots. R.Xakimov, k.f.d., prof. N.Vohidova, k.f.d., dots. M.Qodirxonov, b.f.d., dots. A.Batashov, f-m.f.n., dots., T.Abdullayev, p.f.n., dots. M.Eshnazarova, p.f.n., dots. G'.Nafasov, p.f.n., dots. M.Boltayeva.*
Texnika fanlari: *t.f.d., prof. A.Umarov, t.f.d., prof. A.Qayumov, PhD, dots. Sh.Xudoyqulov, PhD, dots. Abdunazarov.*
Ijtimoiy-gumanitar fanlar: *s.f.d., prof. T.Fayzullayev, tar.f.d, prof. A.Rasulov. f.f.d., prof. M.Ismoilov, i.f.d., dots. N.Sotivoldiyev, t.f.n., dots. A.Isoqboyev, f.f.n., dots. O.Mamatov, t.f.n., dots. Z.Haydarov, PhD. J.Yuldashev, PhD. A.Abdullayev.*
Pedagogika fanlari: *p.f.d., prof. B.Xodjayev, p.f.d., prof. X.Najmiddinova, p.f.d., prof. T.Ismoilov, p.f.d., prof. S.Abdullayev. p.f.d., prof., M.Y.Sobirova, p.f.d., prof., R.Zamilova, p.f.d., prof. Sh.Xujamberdiyeva, p.f.d.,dost. M.Asqarova, PhD S.Jamoldinova, PhD, dots. M.Asranboyeva.*
Filologiya fanlari: *fil.f.d., prof. N.Uluqov, fil.f.d., prof. H.Usmanova, f.f.d., dots. X.Shokirova, p.f.n., dots. S.Misirov, p.f.n., dots. Sh.Ubaydullayev, PhD.,dots. P.Lutfullayev, PhD., dots. M.Yakubbayev.*

Texnik muharrir: R.Tursunov

Tahririyat manzili: Namangan shahri, Uychi ko'chasi, 316-uy.
Pochta indeksi: 160136, ***Faks:*** (0369) 227-27-21,
Email: Info@namspi.uz

"Ta'lim va taraqqiyot" ilmiy-uslubiy jurnali elektron to'plam sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi ***Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi (AOKA)ning 2022-yil 25-oktabrdagi № 045044 raqamli guvohnomasi*** *asosida chop etiladi. Jurnal* ***Oliy Attestatsiya komissiyasining 2024-yil 30-noyabrdagi (№ 364/5) yig'ilishi qaroriga asosan pedagogika fanlari bo'yicha*** *falsafa fanlari doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish uchun tavsiya etilgan. UDK: 37, Xalqaro standartlashtirish raqami (ISSN): 2992-9008.*

Maqolalarning ilmiy saviyasi va keltirilgan ma'lumotlar uchun mualliflar javobgar hisoblanadi.

NAMANGAN DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI 2026

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

TA'LIM JARAYONIDA ERUDITSIYANING AHAMIYATI

Jo`rayeva Gulshoda
KUAF o`qituvchisi

Annotatsiya. *Maqolada ta'lim jarayonida eruditsiyaning mazmuni, tarkibiy qismlari, vazifalari va uni rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Eruditsiya mexanik bilimlar yig'indisi emas, balki tizimlashtirilgan, o'zaro bog'langan va faoliyatda qo'llanadigan keng bilimlar majmui sifatida talqin etiladi. Tadqiqot natijasida eruditsiyaning o'rganish, tanqidiy fikrlash, kasbiy kompetensiya va shaxs madaniyatini shakllantirishdagi o'rni asoslanib, uning tarkibiy modeli, baholash mezonlari va rivojlanish darajalari taklif etiladi.*

Kalit so'zlar: *eruditsiya, ta'lim jarayoni, bilimlar tizimi, tanqidiy fikrlash, madaniy savodxonlik, o'quv motivatsiyasi, pedagogik mexanizm, kompetensiya.*

ЗНАЧЕНИЕ ЭРУДИЦИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. *В статье теоретически анализируются сущность, структурные компоненты, функции эрудиции в образовательном процессе и педагогические механизмы её развития. Эрудиция трактуется не как механическая сумма знаний, а как систематизированная, взаимосвязанная и применяемая в деятельности совокупность широких знаний. Обосновывается роль эрудиции в обучении, критическом мышлении, профессиональной компетентности и культуре личности; предложены структурная модель, критерии оценки и уровни развития.*

Ключевые слова: *эрудиция, образовательный процесс, система знаний, критическое мышление, культурная грамотность, учебная мотивация, педагогический механизм, компетентность.*

THE IMPORTANCE OF ERUDITION IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract. *The article theoretically analyzes the essence, structural components and functions of erudition in the educational process and the pedagogical mechanisms of its development. Erudition is interpreted not as a mechanical sum of facts but as a systematized, interconnected and applicable body of broad knowledge. The role of erudition in learning, critical thinking, professional competence and personal culture is substantiated, and a structural model, assessment criteria and levels of development are proposed.*

Keywords*: erudition, educational process, system of knowledge, critical thinking, cultural literacy, learning motivation, pedagogical mechanism, competence.*

KIRISH

Zamonaviy ta'lim oldida turgan eng muhim vazifalardan biri — o'quvchi va talabaning bilimlarni tayyor holda qabul qilish bilan cheklanmay, ularni tizimli egallashi,

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

o'zaro bog'lashi va yangi vaziyatlarda qo'llay olishini ta'minlashdir. Axborot hajmi tez o'sayotgan, bilimga kirish imkoniyati cheksiz kengaygan va sun'iy intellekt vositalari istalgan savolga soniyalar ichida javob berayotgan bir paytda «bilim kerakmi, axir hamma narsani izlab topish mumkin-ku» degan qarash ham tarqalmoqda. Shunday sharoitda eruditsiya — keng, chuqur va tizimlashgan bilimlar majmui sifatida — ta'lim sifatining muhim omili ekanini ilmiy asoslash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Eruditsiya (lot. eruditio — bilimdonlik, ilmlilik) odatda shaxsning turli sohalarda keng bilimga ega bo'lishi, madaniy-tarixiy jarayonlarni tushunishi va bu bilimlarni mulohazali qo'llay olishi sifatida tushuniladi. Yurtimizda yosh avlodni har tomonlama bilimli, ma'naviy yetuk va mustaqil fikrlovchi shaxs sifatida tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida belgilangan [9; 10]. Bu esa ta'lim jarayonida talabalarning bilim doirasini kengaytirish, ularda o'qishga, izlanishga va madaniy merosga qiziqishni shakllantirish masalasini yanada dolzarb qiladi.

Pedagogik amaliyotda eruditsiya ko'pincha ikki xil ko'rinishda talqin etiladi. Bir tomondan, u «ko'p narsani bilish», faktlarni yodda saqlash bilan tenglashtiriladi, bu esa o'quv jarayonida yodlashga yo'naltirilgan, mexanik o'qitishga olib keladi. Boshqa tomondan, eruditsiyaning ahamiyati inkor etilib, «asosiysi ko'nikma va kompetensiya, bilim esa har doim topiladi» degan fikr ilgari suriladi. Ikkala yondashuv ham muammoning murakkabligini to'liq aks ettirmaydi. Kognitiv psixologiya va pedagogik tadqiqotlar mustahkam, tizimlashgan bilim zaxirasi tanqidiy fikrlash, tushunish va yangi bilimlarni o'zlashtirish uchun zaruriy asos ekanini ko'rsatadi [4; 14; 15].

Shu sababli tadqiqot muammosi quyidagicha qo'yiladi: ta'lim jarayonida eruditsiya qanday ahamiyatga ega, uning tarkibi nimalardan iborat va uni rivojlantirishning qanday pedagogik mexanizmlari samarali? Tadqiqotning maqsadi — ta'lim jarayonida eruditsiyaning ahamiyatini nazariy asoslash hamda uni rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini aniqlashdan iborat. Vazifalar: (1) «eruditsiya» tushunchasining mazmunini aniqlash va unga yaqin tushunchalardan farqlash; (2) eruditsiyaning tarkibiy

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

qismlarini ajratish; (3) uning ta'lim jarayonidagi vazifalarini asoslash; (4) rivojlantirish mexanizmlarini belgilash; (5) baholash mezonlari va darajalarini ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR SHARHI

Bilimning ta'limdagi o'rni masalasi pedagogika tarixida doimo muhokama markazida bo'lgan. J. Dyui fikrlashni faol, tajribaga tayangan jarayon sifatida talqin qilib, bilim fikrlash uchun material ekanini ta'kidlagan [5]. L. S. Vigotskiy bilimni o'zlashtirishni ijtimoiy-madaniy muhitda, hamkorlik va tilda vositachilik orqali kechadigan jarayon deb tushuntirgan, «yaqin rivojlanish zonasi» tushunchasi esa mavjud bilim darajasi yangi bilimni egallash imkoniyatini belgilashini ko'rsatadi [13]. J. Bruner ta'limda fan asoslarining tuzilishini tushunish, bilimlarni o'zaro bog'lash va «spiralsimon» o'rganish zarurligini asoslab bergan [3].

Kognitiv psixologiyada tajribali mutaxassis (ekspert) va yangi boshlovchining farqi birinchi navbatda bilimlarning tashkil etilish usulida ekani ko'rsatilgan: M. Chi va hamkasblari fizika masalalarini yechishda ekspertlar masalalarni sirtqi belgilar bo'yicha emas, balki asosiy tamoyillar bo'yicha guruhlashini aniqlagan [4]. Bu eruditsiya miqdor emas, bilimlarning chuqur tuzilishi bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi. K. Ericsson va hamkasblarining izlanishlari esa yuqori darajadagi mahorat uzoq muddatli maqsadli mashq va bilimlarning to'planishi orqali shakllanishini asoslaydi [7]. J. Svellerning kognitiv yuklama nazariyasiga ko'ra, uzoq muddatli xotiradagi sxemalar ishchi xotira cheklovlarini yengillashtirib, murakkab vazifalarni bajarishga imkon beradi [12].

D. Uillingem ko'plab tadqiqotlar tahlili asosida oldingi bilimlar o'qishni tushunish, yangi ma'lumotni xotirada saqlash va fikrlash tezligi va sifatiga bevosita ta'sir qilishini ko'rsatgan [14; 15]. «Qanday o'rganamiz» (How People Learn) hisobotida o'rganish samaradorligi oldingi bilimlarga tayanishga, bilimlarni konseptual tizimga birlashtirishga va metakognitsiyaga bog'liq ekani ta'kidlangan [2]. E. Xirsh «madaniy savodxonlik» (cultural literacy) tushunchasini ilgari surib, jamiyatda muloqot va tushunish uchun zarur umumiy bilimlar zaxirasining ahamiyatini asoslagan [8].

Tanqidiy fikrlash bo'yicha R. Ennis tanqidiy fikrlash qobiliyatlari va dispozitsiyalari taksonomiyasini taklif etib, uning asosi sifatida asosli xulosa chiqarish, manbalarni baholash va faktlarni tahlil qilishni ko'rsatgan [6]. L. Anderson va D. Kratvol Blum taksonomiyasini qayta ko'rib chiqib, bilim o'lchamini (faktik, konseptual, protsedura va metakognitiv) kognitiv jarayonlar (eslab qolish, tushunish, qo'llash, tahlil, baholash, yaratish) bilan bog'lab, bilim yuqori darajadagi fikrlash uchun zarur material ekanini ta'kidlagan [1]. R. Sternberg bilimdonlikni donishmandlik, aql va ijodkorlik bilan uyg'unlashtirib talqin qiladi [11].

Milliy ta'lim an'analarida ham bilimdonlik, ilm-ma'rifat va ma'naviy yetuklik shaxsning eng yuksak fazilatlaridan biri hisoblanib kelgan. Birinchi Prezident I. A. Karimov yuksak ma'naviyat bilimli, ma'rifatli inson shaxsi bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlagan [9]. Shunday qilib, mavjud ilmiy ishlar bilimning ta'limdagi ahamiyatini turli tomonlardan asoslaydi, biroq «eruditsiya»ni alohida pedagogik kategoriya sifatida — uning tarkibi, vazifalari, rivojlantirish mexanizmlari va baholash mezonlari bilan yaxlit tizim holida — tavsiflash masalasi yetarlicha ishlanmagan. Mazkur tadqiqot shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot nazariy-analitik xarakterga ega bo'lib, ilmiy-pedagogik, psixologik va falsafiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilishga asoslanadi. Quyidagi metodlardan foydalanildi: kontent-tahlil va tushunchalar tahlili («eruditsiya», «bilimdonlik», «madaniy savodxonlik», «kompetensiya» tushunchalarining mazmunini solishtirish); tizimli-struktur yondashuv (eruditsiyaning tarkibiy qismlarini ajratish); qiyosiy tahlil (turli ilmiy maktablar qarashlarini solishtirish); pedagogik modellashtirish (rivojlantirish mexanizmlari va darajalar modelini qurish); umumlashtirish va sintez.

Manbalar sifatida kognitiv psixologiya, pedagogik psixologiya, ta'lim nazariyasi va tanqidiy fikrlash bo'yicha xalqaro nashrlar, shuningdek ma'naviyat va ma'rifat

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

masalalariga bag'ishlangan milliy manbalar tanlandi. Tanlov mezonlari: mavzuga bevosita aloqadorlik, ilmiy asoslanganlik va nazariy ahamiyat.

Tadqiqotning ikkinchi bosqichi sifatida eruditsiyani rivojlantirish bo'yicha pedagogik tajribani rejalashtirish nazarda tutiladi: boshlang'ich tashxis (bilim doirasi, o'qish madaniyati, qiziqishlar, tanqidiy fikrlash testlari va so'rovnomalar), shakllantiruvchi bosqich (taklif etilgan mexanizmlarni tajriba guruhlarida qo'llash) va yakuniy tashxis. Mazkur maqolada nazariy-metodik natijalar — tushuncha, tuzilma, vazifalar, mexanizmlar, mezonlar va darajalar — taqdim etilib, empirik ma'lumotlar keyingi nashrlarda yoritilishi mumkin.

Tadqiqot ilmiy halollik, manbalarga to'g'ri havola va akademik etika tamoyillariga rioya qilgan holda olib borildi.

NATIJALAR

4.1. Eruditsiya tushunchasining mazmuni. Tahlil natijasida eruditsiya ta'lim nuqtayi nazaridan quyidagicha ta'riflandi: eruditsiya — shaxsning turli bilim sohalarida keng, tizimlashtirilgan va o'zaro bog'langan bilimlarga ega bo'lishi, ularni madaniy-tarixiy kontekstda tushunishi, tanqidiy baholashi hamda o'quv va kasbiy faoliyatda mulohaza bilan qo'llay olishi, shuningdek, doimiy bilim izlashga ichki ehtiyoj sezishida namoyon bo'ladigan integrativ shaxsiy sifatdir.

Bu ta'rifdan eruditsiyani yaqin tushunchalardan farqlash mumkin. Axborotlanganlik (informirovannost) — ma'lumotlarning mavjudligi, lekin ularning tizimga bog'langani shart emas. Bilim — muayyan sohadagi o'zlashtirilgan ma'lumotlar va tushunchalar; eruditsiya esa bir necha sohadagi bilimlarni o'zaro bog'lash va keng kontekstda ko'rish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Kompetensiya — bilim, ko'nikma va munosabatlarning faoliyatda namoyon bo'lishi; eruditsiya kompetensiyaning bilim asosini kengaytiradi va chuqurlashtiradi. Intellekt — fikrlash qobiliyati; eruditsiya esa shu qobiliyat ishlaydigan «material» va kontekstni ta'minlaydi. Madaniy savodxonlik —

jamiyatda umumiy tushunish uchun zarur bo'lgan baza; eruditsiya undan kengroq va shaxsiy qiziqishlar bilan chuqurlashadi.

4.2. Eruditsiyaning tarkibiy qismlari. Tahlil eruditsiyaning oltita o'zaro bog'liq komponentini ajratish imkonini berdi:

1) Bilim-mazmuniy komponent — fan, san'at, tarix, adabiyot, texnologiya va jamiyat bo'yicha keng va aniq bilimlar zaxirasi; asosiy tushunchalar va tamoyillarni bilish.

2) Tizimlashtiruvchi (konseptual) komponent — bilimlarni o'zaro bog'lash, sabab-oqibat aloqalarini ko'rish, fanlararo bog'lanishlarni topish, bilimlarni sxemalar va tushunchalar tizimiga birlashtirish.

3) Madaniy-tarixiy komponent — milliy va jahon madaniyati, tarixi, ma'naviy merosini bilish va qadrlash; madaniy kontekstda fikrlash.

4) Axborot-metodologik komponent — manbalar bilan ishlash, ularning ishonchliligini baholash, ilmiy tadqiqot usullarini bilish, raqamli axborot madaniyati.

5) Tanqidiy-refleksiv komponent — bilimlarni tahlil qilish, asoslash, faktni fikrdan ajratish, o'z bilim chegaralarini anglash (metakognitsiya).

6) Motivatsion-qadriyatli komponent — bilimga qiziqish, o'qish va izlanish ehtiyoji, bilimdonlikni qadriyat sifatida qabul qilish, ilmiy halollik.

4.3. Eruditsiyaning ta'lim jarayonidagi vazifalari. Nazariy tahlil eruditsiyaning ta'limda bir nechta asosiy vazifa bajarishini ko'rsatdi.

Birinchi — o'rganishni osonlashtirish vazifasi. Mavjud bilimlar yangi ma'lumot uchun «tayanch nuqtalar» yaratadi: talaba yangi tushunchani oldingi bilimlariga bog'lab, tezroq va chuqurroq tushunadi, yaxshiroq eslab qoladi [2; 14]. Bilimi keng talaba matnni o'qiyotganda ko'proq narsani kontekstdan tushunadi, ko'rsatilgan misol va ishoralarni anglaydi.

Ikkinchi — fikrlash uchun material berish vazifasi. Tanqidiy fikrlash «bo'sh joyda» sodir bo'lmaydi: tahlil qilish, taqqoslash, baholash uchun tahlil qilinadigan mazmun va

mezonlar kerak [1; 6]. Bilim zaxirasi kam bo'lsa, tanqidiy fikrlash yuzaki xulosalarga aylanishi mumkin.

Uchinchi — bilimlarni ko'chirish (transfer) vazifasi. Tizimlashgan va o'zaro bog'langan bilim bir sohada o'zlashtirilgan g'oyalarni boshqa sohada qo'llashga imkon beradi, bu esa muammolarni hal etishda ijodiy yondashuvni rag'batlantiradi [3; 4].

To'rtinchi — kommunikativ va ijtimoiy vazifa. Keng bilimga ega shaxs munozarada asoslangan fikr bildiradi, boshqalarning pozitsiyasini tushunadi, madaniy kontekstda muloqot qiladi, «madaniy savodxonlik» uning jamiyatda faol ishtirokini ta'minlaydi [8].

Beshinchi — motivatsion va tarbiyaviy vazifa. Bilim doirasi kengaygani sari talabada yangi savollar tug'iladi, qiziqish ortadi, «bilganim sari bilmaganim ko'p ekan» degan ma'rifatli kamtarlik shakllanadi. Shu bilan birga eruditsiya milliy va umuminsoniy qadriyatlarni anglash, ma'naviy yetuklikni shakllantirishga xizmat qiladi [9].

4.4. Eruditsiya va zamonaviy axborot muhiti. Sun'iy intellekt va qidiruv tizimlari davrida eruditsiyaning ahamiyati kamaymaydi, aksincha ortadi. Birinchidan, axborotni topish uchun nima izlash kerakligini va qanday savol berishni bilish kerak. Ikkinchidan, tizim bergan javobning to'g'ri-noto'g'riligini baholash uchun mavzu bo'yicha asosiy bilimlar zarur. Uchinchidan, ma'lumotlar oqimida tartib o'rnatish va ularni yagona kontekstga joylash uchun konseptual tizim kerak. Shu bois «hammasi topiladi» tamoyili bilimning o'rnini bosa olmaydi, biroq bilim olishning yangi shakllarini ochadi: eruditsiya endi yodlashga emas, tanlash, tahlil qilish va bog'lashga tayanishi lozim.

4.5. O'qituvchi eruditsiyasi. O'qituvchining eruditsiyasi ta'lim sifatining muhim sharti hisoblanadi. Erudit o'qituvchi o'z fanining chegarasidan chiqib, fanlararo bog'lanishlarni ko'rsatadi, murakkab savollarga ishonchli javob beradi, talabalar qiziqishini qo'llab-quvvatlaydi, misollar va tarixiy-madaniy ma'lumotlar bilan mavzuni jonlantiradi. Talabalar uchun o'qituvchi bilimdonlik namunasi: o'qituvchining kitob o'qishga, yangi bilim izlashga bo'lgan munosabati talabalarga ta'sir qiladi. Shu bilan birga, o'qituvchi eruditsiyasi o'zini ko'rsatish emas, talabaning tushunishiga xizmat

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

qilishi, bilmaganini tan olish va birgalikda izlash madaniyatini ham o'z ichiga olishi kerak.

4.6. Eruditsiyani rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari. Tahlil asosida ettita mexanizm ajratildi.

1) Mazmunni tizimlashtirish mexanizmi: fan mazmunini asosiy tushunchalar va tamoyillar atrofida qurish, tushunchalar xaritalari (concept map), jadval va sxemalardan foydalanish, takrorlash va bog'lashni muntazam tashkil etish.

2) Fanlararo integratsiya mexanizmi: bitta mavzuni turli fanlar nuqtayi nazaridan yoritish (masalan, tarix, adabiyot va texnologiya kesimida), integrativ loyihalar, fanlararo seminarlar.

3) O'qish madaniyatini shakllantirish mexanizmi: ilmiy, badiiy va ilmiy-ommabop adabiyotlarni o'qishni rag'batlantirish, o'qish kundaligi, kitob muhokamalari, ilmiy klublar, kutubxona va elektron resurslar bilan ishlash.

4) Tadqiqotga yo'naltirilgan o'qitish mexanizmi: kichik tadqiqotlar, referat va esse yozish, ilmiy konferensiyalarda ishtirok, manbalarni qiyosiy tahlil qilish va ularning ishonchliligini baholash.

5) Dialog va munozara mexanizmi: debatlar, seminarlar, «kitobxonlar davrasi», o'zaro o'qitish; bilimlarni og'zaki bayon etish va asoslash.

6) Raqamli va axborot muhiti mexanizmi: raqamli kutubxonalar, onlayn kurslar, ochiq ta'lim resurslari, SI vositalaridan manbalarni tekshirish va fikrlash uchun foydalanish; axborot gigienasi va tanqidiy baholash ko'nikmalarini o'rgatish.

7) Refleksiv-motivatsion mexanizm: shaxsiy bilim maqsadlari, portfolio, bilim xaritasi, o'z bilimlaridagi bo'shliqlarni aniqlash va ularni to'ldirish rejasi, muvaffaqiyatni e'tirof etish.

4.7. Mezonlar, ko'rsatkichlar va darajalar. Eruditsiyani baholash uchun uchta mezon taklif etiladi. Bilim-mazmuniy mezon ko'rsatkichlari: bilim doirasining kengligi, asosiy tushunchalarni bilish, aniqlik va to'g'rilik. Tizimli-tanqidiy mezon ko'rsatkichlari:

bilimlarni bog'lash, fanlararo aloqalarni topish, manbalarni baholash, asoslangan xulosa chiqarish. Motivatsion-madaniy mezon ko'rsatkichlari: o'qish va izlanishga qiziqish, madaniy-tarixiy savodxonlik, ilmiy halollik, o'z bilim chegaralarini anglash.

Mezonlar asosida eruditsiyaning uchta darajasi tavsiflandi. Boshlang'ich (fragmentar) darajada bilimlar tarqoq, asosan o'quv dasturi doirasi bilan cheklangan, bog'lanishlar zaif, qiziqish vaziyatli. O'rta (tizimlashgan) darajada talaba bir yoki bir necha sohada bilimlarni tizimga soladi, ba'zi fanlararo bog'lanishlarni ko'radi, manbalar bilan mustaqil ishlay oladi, biroq tanqidiy baholash va ijodiy qo'llash cheklangan. Yuqori (integrativ-ijodiy) darajada keng bilimlar tizimga birlashgan, madaniy-tarixiy kontekstda tushuniladi, talaba manbalarni tanqidiy baholaydi, bilimlarni yangi vaziyatlarda ijodiy qo'llaydi, doimiy bilim izlashga ichki ehtiyoj sezadi va uni boshqalarga ham ulashadi.

4.8. Eruditsiyani rivojlantirishga yo'naltirilgan mashg'ulot namunasi. Nazariy modelni amaliyotga tatbiq etishni umumiy yo'nalishdagi bir mashg'ulot misolida ko'rsatish mumkin. Faraz qilaylik, oliy ta'limning pedagogika yo'nalishi talabalari bilan «Ta'lim tarixi va ma'naviy meros» mavzusida seminar o'tkaziladi. Mashg'ulotning kirish qismida o'qituvchi talabalarning mavzu bo'yicha dastlabki bilimlarini aniqlovchi qisqa so'rov va «bilim xaritasi» tuzish topshirig'ini beradi: talaba mavzu bo'yicha nimani bilishini, qaysi tushunchalar bir-biri bilan bog'liqligini va nimani bilmasligini belgilaydi. Bu faoliyat bilimlarni faollashtiradi va refleksiv-motivatsion mexanizmni ishga tushiradi.

Asosiy qismda talabalar kichik guruhlarda turli manbalar — tarixiy hujjatlar, ilmiy maqolalar, badiiy asoslar va raqamli arxivlar — bilan ishlaydi. Har bir guruh mavzuning bir jihatini (masalan, ta'lim an'analari, mashhur mutafakkirlarning pedagogik qarashlari, hozirgi ta'lim siyosati) o'rganib, manbalarning ishonchliligini baholaydi, so'ngra «jigsaw» usulida boshqa guruhlar bilan bilimlarni almashadi. O'qituvchi savollar yordamida fanlararo bog'lanishlarni ko'rsatadi: tarixiy voqealar, falsafiy g'oyalar, adabiy asarlar va zamonaviy pedagogik amaliyot o'rtasidagi aloqalar muhokama qilinadi. Bu

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

mazmunni tizimlashtirish, fanlararo integratsiya va tadqiqotga yo'naltirilgan o'qitish mexanizmlarini birlashtiradi.

Yakuniy qismda munozara o'tkaziladi: «Ma'naviy merosdan bugungi ta'limda qanday foydalanish mumkin?» savoli bo'yicha talabalar asoslangan fikr bildiradi, o'z pozitsiyasini manbalar bilan dalillaydi. Mustaqil ishda talabaga o'qish kundaligini yuritish, bitta ilmiy-ommabop kitobni tanlab o'qish va qisqa taqrizi yozish topshiriladi. Baholashda faqat faktlarni bilish emas, bilimlarni bog'lash, manbalarni tanqidiy baholash va fikrni asoslash ham hisobga olinadi. Shu tariqa mashg'ulot eruditsiyaning barcha komponentlariga ta'sir ko'rsatadi.

4.9. Turli ta'lim bosqichlarida eruditsiyani rivojlantirish xususiyatlari. Eruditsiyani rivojlantirish yosh va ta'lim bosqichiga qarab o'ziga xoslikka ega. Umumta'lim maktabining boshlang'ich sinflarida asosiy e'tibor qiziqishni uyg'otish, o'qish odatini shakllantirish, atrof-olam haqida keng tasavvur berishga qaratiladi; bu yerda o'yin, hikoya, ekskursiya va kitob bilan tanishtirish samarali. O'rta va yuqori sinflarda fanlar bo'yicha tizimli bilimlar, fanlararo bog'lanishlar, manbalar bilan ishlash va dastlabki tadqiqot ko'nikmalari shakllantiriladi. Kasb-hunar ta'limi va kollejlarda eruditsiya kasbiy faoliyat bilan bog'lanadi: kasb tarixi, texnologiyalar rivoji va kasbiy etika bo'yicha keng bilimlar kasbiy mahoratning asosi sifatida rivojlantiriladi. Oliy ta'limda esa eruditsiya ilmiy tafakkur, tadqiqot madaniyati, mutaxassislik bo'yicha chuqur va fanlararo bilimlar, tanqidiy va ijodiy fikrlash bilan uyg'unlashadi.

Mazkur xususiyatlar eruditsiyani rivojlantirish mexanizmlarini bosqichlar bo'yicha moslashtirish zarurligini ko'rsatadi: bir xil usul barcha yosh guruhlariga mos kelmaydi. Shu bilan birga, hamma bosqichlarda umumiy tamoyil saqlanadi — bilim tizimlashgan, ma'noga ega va qiziqish bilan uyg'unlashgan bo'lishi kerak, o'qituvchi esa bilimdonlik namunasi bo'lib xizmat qilishi lozim.

4.10. Eruditsiya va kasbiy tayyorgarlik. Eruditsiya kasbiy ta'limda ham alohida ahamiyatga ega. Mutaxassis o'z sohasining texnik jihatlarini bilibgina qolmay, uning

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

tarixi, tashqi aloqalari, boshqa sohalar bilan bog'lanishi va jamiyatdagi o'rnini tushunishi kerak. Masalan, bo'lajak shifokor uchun tibbiyot tarixi, psixologiya va etika bo'yicha keng bilim bemor bilan muloqotda va murakkab qarorlar qabul qilishda yordam beradi; bo'lajak o'qituvchi uchun pedagogika tarixi, adabiyot, san'at va texnologiyalar bo'yicha bilimlar dars mazmunini boyitadi; muhandis uchun esa fan va jamiyat aloqalarini tushunish texnik yechimlarning ijtimoiy oqibatlarini baholashga imkon beradi. Shu ma'noda eruditsiya tor ixtisoslik bilan keng ma'rifat o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in vazifasini o'taydi va mutaxassisning o'zgaruvchan mehnat bozoriga moslashuvini osonlashtiradi.

Shuningdek, eruditsiya kasbiy kompetensiyalarning shakllanish sifatiga ta'sir qiladi: keng bilim zaxirasi yangi texnologiyalar va yondashuvlarni tezroq o'zlashtirish, noaniq vaziyatlarda to'g'ri yo'nalish tanlash va jamoa bilan samarali hamkorlik qilishga yordam beradi. Shu bois oliy ta'lim o'quv rejalarida umumkasbiy va gumanitar fanlarning o'rni, ularning ixtisoslik fanlari bilan uyg'unligi masalasi alohida e'tiborga loyiq.

MUHOKAMA

Olingan natijalar eruditsiyani ta'limda ikki ekstremaldan — «yodlash va faktlarga ortiqcha ishonish» hamda «bilim keraksiz, asosiysi ko'nikma» qarashlaridan — farqli yaxlit pedagogik kategoriya sifatida ko'rish mumkinligini ko'rsatadi. Kognitiv psixologiya va ta'lim nazariyasi ma'lumotlari bilan mos holda [2; 4; 12; 14], mustahkam va tizimlashgan bilim zaxirasi tushunish, xotira va fikrlash samaradorligining sharti sifatida talqin etildi. Shu bilan birga, eruditsiya o'z-o'zidan maqsad emas: u kompetensiya, tanqidiy fikrlash va ma'naviy yetuklik bilan birgalikda ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning muhim jihati — eruditsiyani faqat «hajm» sifatida emas, bilimlar tuzilishi, madaniy kontekst va motivatsiya birligi sifatida talqin etish. Bu o'qituvchiga eruditsiyani rivojlantirishda faqat ma'lumot berish bilan emas, mazmunni

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

tizimlashtirish, bog'lash, tadqiqot, dialog va refleksiya orqali ish ko'rish zarurligini ko'rsatadi. Taklif etilgan yetti mexanizm turli fanlar va ta'lim bosqichlariga moslashtirilishi mumkin.

Muhokamada ayrim xavf va cheklovlarni ham ta'kidlash kerak. Birinchidan, eruditsiyani rivojlantirishda o'quv yuklamasining haddan oshishi va yuzakilik xavfi mavjud: «hamma narsadan ozgina» bilish chuqur tushunishni almashtira olmaydi, shuning uchun kenglik chuqurlik bilan uyg'unlashtirilishi lozim. Ikkinchidan, eruditsiyani raqobat yoki o'zini ko'rsatish vositasiga aylantirish ta'limdagi ijobiy muhitga zarar yetkazishi mumkin; bilimdonlik hamkorlik va kamtarlik bilan birga rivojlanishi kerak. Uchinchidan, eruditsiyani baholash murakkab, standart testlar uning tizimlilik va madaniy jihatlarini to'liq qamrab olmaydi, shu sababli mezonlar kuzatuv, portfolio, loyihalar va suhbat bilan to'ldirilishi lozim. To'rtinchidan, taklif etilgan model empirik jihatdan turli ta'lim muassasalarida sinovdan o'tkazilishi kerak.

Milliy ta'lim an'analari nuqtayi nazaridan ham eruditsiya muhim qadriyat sifatida e'tirof etiladi: Sharq mutafakkirlari bilimdonlikni bir necha ilm sohalarini egallash, ularni ma'naviy kamolot bilan uyg'unlashtirish bilan bog'lagan. Bu an'ana zamonaviy ta'limda eruditsiyani faqat intellektual emas, balki axloqiy-ma'naviy sifat sifatida ham tarbiyalash zarurligini ko'rsatadi: bilim jamiyat manfaatiga xizmat qilganda, halollik va mas'uliyat bilan qo'llanganda haqiqiy qadriyatga aylanadi [9; 10].

Amaliy ahamiyati: model maktab, kollej va oliy ta'lim o'qituvchilari tomonidan o'quv jarayonini loyihalashda, dasturlar va baholash vositalarini ishlab chiqishda, malaka oshirishda foydalanilishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlar uchun yo'nalishlar: eruditsiyaning turli yo'nalishdagi talabalarda rivojlanish xususiyatlarini o'rganish; eruditsiya va akademik yutuqlar, tanqidiy fikrlash o'rtasidagi bog'liqlikni miqdoriy aniqlash; SI vositalarining eruditsiyani rivojlantirishdagi imkoniyatlari va xavflarini eksperimental baholash.

13.00.00. – PEDAGOGIKA FANLARI
JOURNAL.NAMSPI.UZ
ISSN: 2992-9008; UDK: 37

XULOSA

Ta'lim jarayonida eruditsiya o'quv va kasbiy faoliyatning samaradorligini belgilovchi muhim shaxsiy sifatdir. U bilim-mazmuniy, tizimlashtiruvchi, madaniy-tarixiy, axborot-metodologik, tanqidiy-refleksiv va motivatsion-qadriyatli komponentlardan iborat tizim sifatida aniqlandi. Eruditsiya yangi bilimlarni o'zlashtirishni osonlashtiradi, tanqidiy fikrlash uchun material beradi, bilimlarni ko'chirishga yordam beradi, muloqot va ijtimoiy faollikni kengaytiradi hamda o'rganishga motivatsiyani kuchaytiradi.

Sun'iy intellekt va cheksiz axborot davrida eruditsiyaning ahamiyati kamaymaydi: u axborotni tanlash, baholash va bog'lash uchun zarur asos bo'lib qoladi. Eruditsiyani rivojlantirishning yettita pedagogik mexanizmi — mazmunni tizimlashtirish, fanlararo integratsiya, o'qish madaniyati, tadqiqotga yo'naltirilgan o'qitish, dialog va munozara, raqamli axborot muhiti hamda refleksiv-motivatsion mexanizm — asoslandi, samaradorlikni baholash uchun mezonlar, ko'rsatkichlar va uch darajali tavsif ishlab chiqildi.

Takliflar: (1) o'quv dasturlarida fanlararo bog'lanishlar va tushunchalar tizimiga e'tiborni kuchaytirish; (2) o'qish madaniyatini rivojlantirish dasturlarini joriy etish; (3) talabalarni kichik tadqiqotlar, munozara va loyihalarga keng jalb qilish; (4) raqamli resurslar va SI vositalaridan axborotni tanqidiy baholash ko'nikmasi bilan birga foydalanish; (5) o'qituvchilarning kasbiy va umumiy eruditsiyasini oshiruvchi malaka oshirish dasturlarini yo'lga qo'yish; (6) eruditsiya darajasini baholashda test bilan birga portfolio va loyihalardan foydalanish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Anderson L.W., Krathwohl D.R. (eds.) A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longman, 2001.
2. Bransford J.D., Brown A.L., Cocking R.R. (eds.) How People Learn: Brain, Mind, Experience, and School. – Washington, DC: National Academy Press, 2000.
3. Bruner J.S. The Process of Education. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.

4. Chi M.T.H., Feltovich P.J., Glaser R. Categorization and representation of physics problems by experts and novices // Cognitive Science, 1981, 5(2): 121–152.
5. Dewey J. How We Think. – Boston: D.C. Heath, 1910.
6. Ennis R.H. A taxonomy of critical thinking dispositions and abilities // Teaching Thinking Skills: Theory and Practice / ed. J.B. Baron, R.J. Sternberg. – New York: W.H. Freeman, 1987. – P. 9–26.
7. Ericsson K.A., Krampe R.T., Tesch-Römer C. The role of deliberate practice in the acquisition of expert performance // Psychological Review, 1993, 100(3): 363–406.
8. Hirsch E.D. Cultural Literacy: What Every American Needs to Know. – Boston: Houghton Mifflin, 1987.
9. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
10. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
11. Sternberg R.J. Wisdom, Intelligence, and Creativity Synthesized. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
12. Sweller J. Cognitive load during problem solving: effects on learning // Cognitive Science, 1988, 12(2): 257–285.
13. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
14. Willingham D.T. How knowledge helps: it speeds and strengthens reading comprehension, learning – and thinking // American Educator, 2006, 30(1): 30–37.
15. Willingham D.T. Why Don't Students Like School? – San Francisco: Jossey-Bass, 2009.